

Vradiy E. A. Image of anarchist in American press of the late XIXth – early XXth century (using «The New York Times» as an example)

The results of research of materials of «The New York Times», devoted activity of anarchists in the USA and countries of Western Europe are expounded in the article. The methods of serve of information, genre features, emotional key, are analysed, maintenance of reasons and the personal touches of newspaper image of anarchist XIX – beginning of XX centuries are selected. An attempt to define the degree of influence of this appearance on a reader audience in particular, and public perception the phenomenon of political anarchism on the whole, is done.

Keywords: *anarchism, «armed context», secrecy, high-quality press, political mass meeting, terrorist action.*

УДК 94(567):327.2“1918/1928”

Р. В. Макаров

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ В БОРОТЬБІ ЗА ІРАКСЬКУ НАФТУ (1918–1928 рр.)

Висвітлено історію боротьби Британської імперії з іншими провідними державами за контроль над нафтовими родовищами Іраку у 1918 – 1928 рр. Особлива увага присвячена використанню Лондоном політичних, економічних та військових засобів заради досягнення вказаної мети.

Ключові слова: *Великобританія, Ірак, нафта, Англо-Перська нафтова компанія, Турецька нафтова компанія, політико-дипломатична боротьба, Мосул, мандат, концесія.*

Нафта так само, як і природний газ, залишається та у найближчі десятиріччя ще буде залишатися головним джерелом первинної енергії від якого залежить доля цивілізації та людства.

Як зазначають експерти, за нинішнього рівня видобутку нафти її світових геологічних запасів вистачить, що найменше, на 42 роки. Що, стосується нафтових запасів окремих країн, то експерти компанії BP у своєму Statistical Review of World Energy, стверджують, що надра Кувейту спорожніють через 128 років, Саудівської Аравії – 85, Ірану та Азербайджану – 67, Росії – 20, Туркменістану – 12, США – 10, у той же час нафтових запасів Іраку вистачить ще на 129 років [1].

Рівень споживання нафти зріс з 2004 р. на 3,1 % та досяг відмітки у 87,4 міл. б/д. Серед розвинених країн Заходу, рівень споживання нафти у відсотковому відношенні від загальносвітового в 2010 р. був таким: США – 21 %, Німеччина – 2,9 %, Франція – 2,1 %, Великобританія – 1,8%, Італія – 1,8 %, що значно вище ніж у більшості інших країн світу. США є абсолютним лідером за споживанням нафти, у той час, як Китай спожив 10 %, Індія – 3,9 %, Бразилія – 2,9 %, Росія – 3,7 %.

Сегмент нафти у світовому ринку енергоносіїв складає на сьогодні 33,6 % [2].

Аналіз наведених вище даних здатен дати цілком зрозумілу відповідь на питання, чому США, Франція, Великобританія та Італія ініціювали застосування військової сили саме проти режиму Муаммара Каддафі у Лівії в 2011 р. не дивлячись на те, що події в Ємені та Сирії, під час так званої «Арабської весни», розвивалися подібним чином? Адже Лівія є одним з головних експортерів нафти для країн Заходу, а експерти International Energy Agency, ще у 2001 р. стверджували, що лівійських запасів нафти вистачить приблизно на 56 років [1]. Це, в свою чергу, означає, що нафта сьогодні як і раніше, залишається однією з причин, через яку плететься людська кров, та робляться спроби змінити світоустрій.

Боротьба за нафту, яка точиться сьогодні, триває вже майже століття і пов'язані із нею події, що відбуваються в наш час, мають багато спільного з тими, які відбувалися раніше. Саме тому, дослідження тих історичних подій є сьогодні надзвичайно актуальним, адже історія навчає нас правильно оцінювати події даного часу, спираючись на приклади минулого за для того, аби передбачати майбутнє.

Одним з таких історичних прикладів є політико-дипломатична боротьба, що розгорнулася навколо нафтових родовищ Іраку (в тому числі Південного Курдистану) у 1918 – 1928 рр. між Британською імперією, Францією, США та Туреччиною й фактично закінчилася перемогою британської дипломатії. Саме тому метою нашого дослідження є розгляд подій, що були пов'язані з цією боротьбою, а також аналіз та оцінка дій Лондона, спрямованих на досягнення успіху в цій боротьбі.

Для реалізації мети дослідження були поставлені наступні завдання: розгляд передісторії подій пов'язаних з виникненням політико-дипломатичної боротьби за іракську нафту 1918 – 1928 рр., виявлення причин участі в ній Великобританії та інших держав; висвітлення франко-британської дискусії стосовно приналежності нафтоносного району провінції Мосул та участі Франції в розробці його родовищ. Аналіз ефективності зусиль британської дипломатії спрямованих на збереження стратегічно важливого регіону під контролем Великобританії та захист її геополітичних інтересів; висвітлення дискусії між Великобританією та США навколо правомірності принципу «відкритих дверей та рівних можливостей», що дозволяв би американським нафтовим компаніям брати участь в розробці іракської нафти, аналіз ефективності дій британської дипломатії спрямованих на захист власних інтересів; розгляд подій пов'язаних з політико-дипломатичним конфліктом між Великобританією та Кемалістською Туреччиною навколо провінції Мосул у 1920–1925 рр., аналіз ефективності використання Лондоном політичних, дипломатичних, економічних та військових засобів у боротьбі за стратегічно важливий регіон; висвітлення діяльності британської дипломатії

спрямованої на затвердження Турецької нафтової компанії в якості монопольного власника прав на розробку іракської нафти, оцінка вірності цього рішення з боку Великобританії.

Що стосується історіографії даної проблеми, то треба зазначити, що велика кількість робіт присвячених політико-дипломатичній боротьбі за іракську нафту з'явилася вже протягом вказаного періоду. Широкий та невідомий інтерес в суспільстві до теми боротьби за стратегічно важливу сировину призвів до того, що з під пера західних дослідників вийшла велика кількість книг написаних на основі матеріалу з газет та журналів, зазвичай витриманих у публіцистичному стилі, але з певною претензією на науковість. Багато з них, згодом, було перекладено та видано в СРСР. Детальному аналізу цих та інших робіт присвячена стаття українського дослідника Д. Ласкавого «Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр.», що вийшла в 2010 р. у Віснику Луганського національного університету імені Т. Шевченка [3]. Критикуючи більшість авторів, що вивчали проблему у 20-30 рр. минулого століття за упередженість та слабку обґрунтованість висновків, Д. Ласкавий відмітив, що і серед них є такі: «Чиї припущення й твердження хоча й базуються на недостатній, з позиції сучасної історичної науки, джерельній базі, згодом були тим чи іншим чином повністю підтверджені й цитуються у сучасній історіографії» [3, с. 275]. Так серед робіт, що аналізував в своїй статті Д. Ласкавий, слід дійсно відмітити монографію Е. Девенпорт і С. Кук «Нафтові трести і англо-американські відносини» та популярну книгу німецького історика К. Гофмана «Нафтова політика і англо-саксонський імперіалізм» [4], які насправді дійшли правильного висновку стосовно неминучого приходу Великобританії та США до згоди з нафтового питання через політико-дипломатичну боротьбу.

Серед робіт західних дослідників післявоєнного періоду, які також аналізував в своїй статті і Д. Ласкавий, слід відмітити монографії Х. Лонгхарста «Авантюра у світі нафти: історія British Petroleum», що була видана у 1959 р. та С. Лонгрігга «Нафта на Середньому Сході. Її відкриття й видобуток», яка побачила світ у 1961 р. Вихід цих книг, з чим важко не погодитись, Д. Ласкавий пов'язує з широким суспільно-політичним резонансом, який викликали у світі такі події, як націоналізація урядом Ірану Англо-Іранської нафтової компанії у 1951 р., Суецька криза 1956 р. та Іракська революція 1958 р. Не дивлячись на повну відсутність посилань авторів на будь-які джерела, книги цікаво і змістовно окрім інших тем, що стосуються відкриття і видобутку нафти на Середньому та Близькому Сході, розповідають і про формування Турецької нафтової компанії та вирішення її післявоєнної долі.

Серед українських істориків увагу даній проблемі також приділяв лише Д. Ласкавий, з робіт безпосередньо присвячених політико-дипломатичній боротьбі за іракську нафту йому належить стаття «Нафтова політика Великобританії в Іраку у 1925–1926 роках і Турецька нафтова компанія», що була надрукована в альманасу «Грані» у 2010 р. В статті автор на основі раніше не введених в науковий обіг документів – «Меморандуму Л.Емері» та звіту комітету з політики в Іраку від 1 березня 1926 р. доволі переконливо стверджує, що нафтова політика Великобританії в Іраку у 1925–1926 рр. була спрямована на те, щоб домогтися відновлення довоєнної концесії Турецької нафтової компанії та не допустити участі в ній Іраку й Туреччини [5].

Серед радянських дослідників першим, хто звернув увагу на проблему, був С. Богдановський, якому належить труд «Нафтовий імперіалізм», що вийшов у 1926 р. Головним аспектом праці є висвітлення спільних і відмінних рис у природі британських та американських нафтових компаній та особливостей їх дій, спрямованих на успіх у здобутті права на розробку іракської нафти.

Що стосується радянської історіографії післявоєнної доби, то слід відмітити книгу О. Герасимова «Іракська нафта», яка побачила світ у 1969 р. [6] та роботу видатного історика міжнародних відносин О. Фурсенка «Нафтові війни (кінець XIX – початок XX ст.)», видану у 1985 р. [7]. Обидві роботи містять розділи присвячені темі боротьби за іракську нафту у 1918–1928 рр., але розповідають про це не вдаючись в подробиці.

Серед сучасної російської історіографії цю тему порушують дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук Г. Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)» [8] та М. Мусоріної «Формування іракського суспільства у період британського мандату Ліги Націй (1920–1932 рр.)» [9].

Нафтові родовища Персії (з 1935 р. Іран) та Месопотамії, як традиційно звали в Європі Ірак, стали об'єктом підвищеного інтересу Лондона ще задовго до початку Першої світової війни. Це було пов'язано перш за все із переходом Королівських військово-морських сил Великобританії з твердого (вугілля) на рідке паливо, що було зумовлено гонкою озброєнь між провідними морськими державами, передусім Британською та Німецькою імперіями, яка все більше набирала обертів з початку XX ст.

Не дивлячись на те, що потреби британського флоту у нафті цілком задовольняли поставки британсько-нідерландської компанії Royal Dutch Shell, Перший лорд Адміралтейства В. Черчилль ініціював купівлю британським урядом контрольного пакету акцій Англо-Перської нафтової компанії (майбутньої British Petroleum / BP), заснованої 14 квітня 1909 р. на базі нафтової концесії в Персії, яку отримав австралійський підприємець В. Д'Арсі у 1901 р.

Це рішення було зумовлено тим, що на думку В. Черчилля, британський уряд та Адміралтейство повинні були або самі стати власниками джерел забезпечення флоту паливом, або отримати можливість контролювати власників цих джерел і тим самим звільнитися від цінового диктату трестів. Тим більше, що й нідерландський співкерівник Royal Dutch Shell – Г. Детердінг зауважував, що він не бажає пов'язувати діяльність своєї компанії лише з забезпеченням нафтою британського флоту.

Британський уряд та Англо-Перська нафтова компанія уклали 20 травня 1914 р. угоду, згідно якої капітал компанії збільшувався з 2 до 4 міл. фунтів стерлінгів, а до складу керівництва компанією входили

два його представники, які отримували право вето під час прийняття важливих рішень. Компанія зобов'язалася здійснювати регулярні поставки нафти для потреб британського флоту протягом 30 років по помірним цінам [7, с. 117, 119, 123-126; 10].

У той же час, встановлення контролю над Англо-Перською нафтовою компанією наблизило Великобританію і до оволодіння надрами Північної Месопотамії (Південного Курдистану), що на думку вже згаданого німецького історика К. Гофмана, Лондон розглядав майже як єдине ціле з Персією, адже месопотамський нафтоносний район, що охоплював території вілайетів Мосул та Багдад, переходив у південно-перський район і таким чином складав з ним єдине геологічне ціле [4, с. 57], власне, з цієї та ряду деяких інших причин, складали вони і єдину зону геополітичних інтересів Великобританії.

Нафтові родовища, гідні для промислової розробки, були відкриті поблизу міста Мосул у 1901 р. [6, с. 10]. У 1903 р. Deutsche Bank, якому належала Анатолійська спілка залізниць, отримав контракт на будівництво Багдадської залізниці, разом з тим він намагався домогтися від османського уряду і передачі йому концесії на розробку месопотамської нафти в тих районах де повинен був пролягати залізничний шлях. Проте британці у квітні 1909 р. створили Національний банк Туреччини, на чолі з Г. Бабінгтоном-Смітом – представником Великобританії в Адміністрації оттоманського боргу, що був знайомий із головою Deutsche Bank А. Гвіннером, а через нього з німецьким канцлером Т. фон Бетманом-Гольвегом. У наслідок важких переговорів Національного банку Туреччини з Deutsche Bank за посередництва відомого нафтового маклера Г. Гульбенкяна, у жовтні 1912 р. було досягнуто згоди, що до створення Турецької нафтової компанії (ТНК), яка повинна була взятися за розробку надр Месопотамії. Акціонерний капітал компанії склав 80 тис. фунтів стерлінгів, з яких Deutsche Bank отримав 25%, Національний банк Туреччини – 35%, Anglo-Saxon Petroleum Company, що була дочірньою структурою Royal Dutch Shell – 25%, та Г. Гульбенкян – 15%.

У кінці 1913 р. за «пропозицією» британського уряду Національний банк Туреччини передав свою долю Англо-Перській нафтовій компанії, а після спеціальної конференції у Лондоні у 1914 р. капітал компанії подвоювався, з якого вже майже 50% відходило Англо-Перській нафтовій компанії та майже по 25% залишалось Anglo-Saxon Petroleum Company та Deutsche Bank. Після підписання остаточної угоди між акціонерами ТНК, османський уряд офіційно оголосив, що надасть компанії концесію на розробку месопотамської нафти. Тоді це викликало надзвичайне роздратування у Німеччині, так, наприклад, кайзер Вільгельм II розійшовся критикою на адресу голови Deutsche Bank Гвіннера, звинувативши його в тому, що той сприяє забезпеченню цінним нафтовим паливом іноземний флот. При цьому британські компанії, що з того моменту домінували в ТНК, потіснили не лише своїх німецьких конкурентів, а й закрили доступ до месопотамських родовищ американцям, які також намагалися отримати концесію [6, с. 10 - 12; 7, с.129 - 130]. Проте через початок Першої світової війни, власники ТНК опинилися у ворогуючих таборах, а сама компанія не встигла розпочати свою роботу.

Усвідомлюючи важливість регіону межиріччя Тигру та Євфрату в цілому та його нафтових родовищ, Британське командування почало готуватися до битви за Месопотамію ще за півмісяця до офіційного вступу Великобританії у Першу світову війну, перекинувши на острови Бахрейну Індійський експедиційний корпус «D» під командуванням Артура Баррета. У листопаді 1914 р. йому вдалося захопити єдині порти Месопотамії Басру та Фао, але подальше просування британських військ на північ, у глиб регіону, було довгим, проблематичним та супроводжувалося значними людськими та матеріальними втратами. Це було зумовлено консолідацією шіїтської та сунітської громад Месопотамії заради джихаду проти «невірних» та сильним і відчайдушним спротивом османських військ.

Проте, коли була досягнута перемога та укладене Мудроське перемир'я 30 жовтня 1918 р., що припинило бойові дії між військами Антанти та Османської імперії, британці змогли просунутися лише до лінії Тікріт-Рамаді-Ханакін [11, с. 66 - 67]. Тобто нафтоносний район Північної Месопотамії (Південного Курдистану), що входить до вілайету Мосул, який разом з вілайетами Басра та Багдад складала територію Месопотамії, залишився поза межею британської окупації.

До того ж, 9 – 16 травня 1916 р. у Лондоні була укладена таємна угода між Великобританією та Францією про розділ арабських володінь Османської імперії. Ця угода була укладена шляхом обміну нотами між послом Франції П. Камбоном і міністром закордонних справ Великобританії Е. Греєм та одержала назву «Угоди Сайкса-Піко», утворену від сполучення прізвищ дипломатів, які підготували її проект, британця М. Сайкса та француза Ф. Жоржа-Піко. Згідно з цією угодою більша частина територій Басрського та Багдадського вілайетів входили до т. з. «Червоної зони», де встановлювався прямий британський контроль. Райони міст Кіркук, Тікріт та Хіт входили до т. з. «Зони В», на яку поширювався політичний та економічний вплив Великобританії. Проте більша частина Мосульського вілайету, включаючи саме місто Мосул, входила у «Зону А», що підпадала під політико-економічний вплив Франції [12, с. 8; 13]. Але Лондон не збирався відмовлятися від планів щодо оволодіння месопотамською нафтою, адже за роки Першої світової війни нафта набула надзвичайно важливого значення у зв'язку з тим, що потребу в ній відтепер мали не тільки ВМС. За роки війни головним засобом пересування сухопутних військ стали автомобілі, у небо піднялися перші військові літаки, на поле бою вийшли перші танки. При цьому, потреби Великобританії в нафті в роки війни приблизно на 80 % забезпечувалися за рахунок поставок з США [7, с. 153; 14, с. 33]. Тому не дивлячись на капітуляцію османських військ, на початку листопада 1918 р. британські війська порушили демаркаційну лінію визначену перемир'ям та окупували територію вілайету Мосул.

Завдяки укладенню Мудроського перемир'я Великобританія отримала широкі можливості для захисту своїх імперських інтересів на Близькому Сході, адже Палестина, Сирія, Кілікія та Месопотамія були окуповані британськими військами, під британський контроль переходили Константинополь та протоки. Британці встановили контроль над Багдадською залізницею та зайняли турецькі порти на Середземному та

Чорному морях. Військове міністерство та генеральний штаб османської армії, штаби корпусів та дивізії переходили під нагляд британських офіцерів. Наприкінці 1918 р. британці оволоділи арсеналами в Константинополі, Чанаккале, складами російської Кавказької армії в Трабзоні, Карсі та Батумі, а також підприємствами турецької військової промисловості. Це дозволяло Великобританії вимагати від Франції перегляду угоди Сайкса-Піко та здійснювати певний тиск на Францію під час розгляду інших питань, що стосувалися Близького Сходу [14, с. 35 - 36; 15, с. 93 - 94].

У грудні 1918 р. в Лондоні відбулася зустріч прем'єр-міністра Великобританії Д. Ллойд Джорджа з прем'єр-міністром Франції Ж. Клемансо під час якої було досягнуто згоди про те, що Франція визнавала Мосул та Палестину сферою впливу Великобританії. В обмін на свою поступку, Франція отримала визнання за нею Сирії та Кілікії з боку Великобританії та могла розраховувати на її підтримку, якщо під час мирної конференції, проти цього будуть заперечувати США. Окрім цього прем'єр-міністри дійшли згоди про те, що Франція теж буде брати участь у розробці месопотамської нафти [6, с. 14; 14, с. 44].

Ця угода була неформальною та довгий час залишалася таємницею, тому не підозрюючи про її існування представники Британського Адміралтейства В. Лонг і Дж. Кедман та французький сенатор Г. Беранже, що вели переговори стосовно можливої участі Франції у розробці месопотамської нафти, уклали 8 травня 1919 р. угоду (відома як «Угода Беранже-Лонг»), яка передбачала надання Франції мінімум 18 та максимум 25 % акцій компанії, що буде вести розробку месопотамських нафтових родовищ. При цьому, значну долю участі в цій компанії, згідно цієї угоди, отримувала Royal Dutch Shell, а концесію на розробку месопотамських надр цій компанії, повинен був надати «Арабський уряд Месопотамії», якого на ту мить ще не існувало. Проте ця угода була засуджена та скасована Д. Ллойд Джорджем [8, с. 105; 14, с. 44 - 45; 16; 17; 18]. Але, неформальна домовленість між Д. Ллойд Джорджем та Ж. Клемансо була закріплена угодою, яку підписали голова британського Нафтового комітету Грінвуд та сенатор Беранже 21 грудня 1919 р. що здебільшого повторювала умови угоди «Беранже-Лонг» [8, с. 105].

У той самий час, голова уряду та декотрі високопосадовці, у першу чергу громадський комісар Месопотамії [16] не полишали надії на те, що розробка месопотамських нафтових родовищ буде віддана Англо-Перській нафтовій компанії, яка контролювалася британським урядом та Адміралтейством. Саме тому 23 січня 1920 р. британський уряд прийняв рішення виключити приватні інтереси з участі в розробці месопотамської нафти. Коли про це стало відомо керівництву компанії Royal Dutch Shell, воно негайно сповістило про це французький уряд. 12 лютого новий прем'єр-міністр Франції А. Міль'єран висунув британському уряду вимогу переглянути угоду Грінвуд-Беранже та збільшити долю французького уряду з 25 до 50 %, обґрунтовуючи свою вимогу тим, що спочатку погодилися на 25 % враховуючи те, що значна доля в нафтовій компанії, що буде розробляти месопотамські родовища буде належати британсько-нідерландському тресту [8, с. 100; 17].

У той самий час, британському уряду були передані меморандуми деяких високопосадовців, які висловилися проти того, щоб відсторонити приватні компанії від розробки месопотамської нафти. Серед них були Перший Лорд Адміралтейства В. Лонг, співробітник Нафтового департаменту Ф. Келлоуей та міністр торгівлі Р. Горн, які стверджували, що відсторонь Royal Dutch Shell – це ризик її солідаризації з інтересами Франції та США [8, с. 104].

З 19 по 26 квітня 1920 р. в італійському місті Сан-Ремо проходила конференція прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ Великобританії, Франції, Італії та Японії, під час якої було затверджено проект мирної угоди з Туреччиною. Тоді ж, 24 квітня, директор політичних та комерційних справ при міністрі закордонних справ Франції М. Бертелло та голова британського Нафтового департаменту Дж. Кедман підписали угоду, яка визначала шляхи взаємодії двох держав у нафтовій сфері в Румунії, на Близькому Сході, британських та французьких колоніях. Пункти 7 – 13 цієї угоди були присвячені Месопотамії.

Британський уряд зобов'язався надати французькому уряду, чи юридичній особі, що представляла його інтереси, 25 % від видобутої у Месопотамії сирової нафти по існуючій ринковій ціні, незалежно від того, була б вона видобута державною, чи приватною компанією. 25 % акцій цієї компанії повинно було належати французькому уряду, але компанія знаходилася під постійним британським контролем (стаття 7). 20 % акційного капіталу компанії відводилися «місцевому уряду чи іншим місцевим інтересам» тобто майбутньому національному уряду Месопотамії (стаття 8). Французький уряд також отримував по пільговій ціні 25 % нафти видобутої Англо-Перською нафтовою компанією, яка повинна була транспортуватися з Персії до Середземномор'я трубопроводом, що повинен був пролягати територією Сирії (стаття 9). Порти на Середземному морі, куди планувалося провести трубопроводи та залізниці, обидві сторони обирали разом (стаття 10). Нафта, яка повинна була проходити територією Сирії та будматеріали, які ввозилися на її територію для будівництва нафтопроводів та залізниць, звільнювалися від митних зборів (статті 11, 12). Нарешті стаття 13 передбачала, що британський уряд повинен був сприяти будівництву нафтопроводу та додаткової залізниці до берегів Перської затоки, якщо нафтова компанія – розробник месопотамських родовищ висловилася за таку необхідність.

25 квітня свої підписи під угодою поставили Д. Ллойд Джордж та А. Міль'єран [19].

На прохання французької сторони, яка побоювалася негативної реакції на угоду з боку США, текст угоди тимчасово не підлягав оприлюдненню [8, с. 106].

Укладення цієї угоди стало безперечним успіхом британської дипломатії, адже Великобританія остаточно домоглася збереження свого контролю над провінцією Мосул та отримувала можливість налагодити транспортування месопотамської і перської нафти до середземноморського узбережжя. Франція погоджувалася на 25 % акцій в нафтовій компанії, що повинна була розробляти месопотамські родовища, не дивлячись на те, що питання про приватні нафтові компанії залишалось відкритим, та ще зберігалася

можливість залишити месопотамські родовища за Англо-Перською нафтовою компанією. При цьому збереження 20 % за «Місцевим урядом» також було пов'язано з прагненням британців отримати додатковий контроль над компанією через органи влади в Месопотамії [8, с. 106]. Більш за те, ця угода створювала «Нафтову Антанту» проти американських нафтових компаній, дії якої могли «зачинити двері» та не допустити їх до нафти Близького Сходу [8, с. 106].

Одним з наслідків Першої світової війни стало збільшення ролі США на світовій арені. За роки війни США перетворилися на світового кредитора та значно збільшили промисловий потенціал.

Як вже було зазначено, в роки війни приблизно 80 % нафти для потреб союзних збройних сил, постачалося американськими нафтовими компаніями, а до встановлення блокади британськими ВМС ворожих портів та вступу США у війну в 1917 р. компанії-спадкоємці розділеної у 1911 р. Standard Oil, здійснювали поставки обом ворогуючим таборам, що приносило їм фантастичні прибутки [7, с. 152].

Економічна міць США, що зросла, вимагала і розширення міжнародно-політичного впливу цієї держави. Президент США Томас Вудро Вільсон, 8 січня 1918 р. виступив у Конгресі з доповіддю, в якій містилося 14 тез, що визначали принципи на яких повинен був базуватися новий світоустрій. Перші три тези проголошували відкритість мирних переговорів після яких не буде жодних таємних угод, а зовнішня політика усіх держав буде прозорою, абсолютну свободу судноплавства поза територіальними водами та морями, що будуть частково чи повністю закриті в міжнародному порядку, скасування усіх можливих економічних бар'єрів та створення рівних умов для торгівлі усіх націй, що будуть виступати за мир. Дванадцята теза, проголошувала необхідність отримання турецькими територіями Османської імперії гарантованого суверенітету, а інші народи, що знаходилися під владою турок повинні були отримати недвозначну гарантію їх існування та абсолютно нерушимі умови автономного розвитку.

Президент США взяв активну участь в роботі Паризької мирної конференції, де просував ідеї виражені у «14 тезах» та сприяв впровадженню в життя ідеї створення Ліги Націй – міжнародної організації, що повинна була сприяти підтриманню міжнародного миру та покращенню життя на планеті.

В решті решт, учасники конференції ухвалили рішення про відокремлення не турецьких територій від Османської імперії та підпорядкування їх системі мандатів, створення якої буде закріплено 28 червня 1919 р. у Пакті Ліги Націй (складовій частині Версальського мирного договору) у статті 22.

Система мандатів була новим явищем для міжнародних відносин і стала результатом примирення експансіонізму великих держав з правом націй на самовизначення. Концепція системи мандатів полягала в тому, що колишні колонії Німеччини та території Османської імперії повинні були певний строк перебувати під зовнішнім управлінням (опікою) «передових націй», доки вони не будуть остаточно готові встати на самостійний шлях розвитку. Ступень опіки території державою-мандатарієм визначалася ступенем політичної зрілості конкретної території [20].

Мандати поділялися на три групи:

«А» – території Османської імперії, в тому числі і Месопотамія, які майже досягли розвитку, що дозволяв їм стати незалежними державами, за адміністративної та економічної підтримки держави-мандатарія.

«В» – колишні колонії Німеччини у Центральній Африці, що підлягали безпосередньому керуванню державою-мандатарієм.

«С» – Колишні німецькі колонії у Південно-Західній Африці та Океанії, що безпосередньо керувалися державами-мандатаріями з поширенням на них їхнього національного законодавства [20; 21, с. 66].

Стаття 22 не визначала правил обрання мандатаріїв та розподілення мандатів між ними, проте в тексті Версальської угоди містилися положення, що союзні держави уповноважені розподіляти мандати на «визволені» території між собою [20].

Участь США в Лізі Націй та розподілені мандатів цілком відповідала їх інтересам, як нового світового лідера, але американський Сенат не ратифікував Версальську угоду, адже там перемогли ізоляціоністи, які не бажали вступу країни до організації де панували Великобританія і Франція та її втручання в проблеми Східної півкулі. Тож США не взяли участі в розподілені мандатів групи «А», які Великобританія і Франція розподілили під час конференції в Сан-Ремо, Великобританія отримала Месопотамію, Палестину та Трансйорданію, а Франція – Ліван та Сирію [20].

У той самий час, сенатори-республіканці, за спиною яких стояли крупні нафтові компанії пов'язані з Рокфеллерами, різко критикували уряд за те, що він спокійно спостерігає за тим, як Великобританія захоплює багаті нафтою регіони світу від Близького Сходу до Мексики [8, с. 101]. Також нафтові компанії організували потужну інформаційну компанію з метою переконати американське суспільство в тому, що запаси нафти США знаходяться на грані свого вичерпання, тож у майбутньому країна може опинитися у залежності від іноземних постачальників. Це спонукало американський уряд вступити у боротьбу з європейськими державами за доступ до близькосхідної нафти, відстоюючи принцип «відкритих дверей та рівних можливостей» для всіх суб'єктів економічної діяльності. Радник Держдепартаменту Ф. Полк повідомив союзників про те, що США готові прийняти будь-які угоди стосовно Османської імперії та будь-які територіальні зміни, якщо при цьому не будуть утискатися економічні права американських громадян та громадян інших держав, що не братимуть участь у підписанні мирної угоди з Туреччиною [8, с. 102].

Американські спостерігачі на чолі із послом США в Італії Р. Джонсоном, прибули на конференцію в Сан-Ремо за два дні до її закінчення. 27 квітня 1920 р. Джонсон передав у Вашингтон ноту союзників, в якій зазначалося, що статті мирної угоди з Туреччиною не передбачають жодних преференцій в області розвитку мінеральних ресурсів колишніх територій Османської імперії для громадян чи компаній, що представляють європейські держави, про угоду Бертелло-Кедмана не говорилося [8, с. 108]. Проте

британське керівництво відмовило американським компаніям у допуску їхніх спеціалістів на територію Месопотамії для проведення розвідки нафтових запасів, аргументуючи це тим, що урядова політика стосовно цього питання ще не вироблена. Коли ж 26 липня 1920 р. у Вашингтоні стало відомо про укладену в Сан-Ремо угоду Бертелло-Кедмана, до Лондону негайно була направлена гнівна нота в якій Держдепартамент звинувачував Британію у порушенні принципів мандату і бажанні привласнити Месопотамію та її економічні ресурси. Аналогічна нота була направлена й до Парижа.

У відповідній ноті від 9 серпня 1920 р., міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон запевняв американських колег у тому, що вони неправильно зрозуміли зростання британської активності в регіоні. Він зауважував, що умови угоди в Сан-Ремо жодним чином не суперечать умовам мандату та відповідають інтересам майбутнього арабського уряду Месопотамії. В той же час, він вказував на неспроможність американського принципу «відкритих дверей та рівних можливостей», адже той багаторазово порушувався самими США, мова йшла про декілька випадків, коли американський уряд сприяв анулюванню британських нафтових концесій на американському континенті та про нещодавно прийнятий у США закон про оренду громадських територій, які містять мінерали й який забороняв участь в їх видобутку громадянам та компаніям тих країн, що відмовили в тому ж самому американським громадянам та компаніям. На останок, Дж. Керзон заявив, що умови мандатів групи «А» будуть обговорюватися без участі США, адже вони не є членом Ліги Націй [8, с. 110, 113].

Угода з Францією, військова присутність на Близькому Сході, активна участь у Лізі Націй та отримання мандату на Месопотамію, ставили Лондон у більш вигідне становище та дозволяли йому в певній мірі ігнорувати вимоги Вашингтона. Але події, що відбулися протягом 1920 – 1921 рр. змусили Лондон змінити курс своєї нафтової та близькосхідної політики.

По-перше, коли в Месопотамії стало відомо про рішення конференції в Сан-Ремо, в країні піднялася колосальна хвиля антибританських настроїв, яка в решті решт, виплеснулася у масове повстання влітку-восени 1920 р. Головною силою повстання були фелахи, а очолювали його переважно шейхи племен та шиїтські духовні лідери, які керувалися загальним комітетом повстання «Мактаб ас-Саура», що був створений організацією «Харас аль-істікляль» (Стража незалежності), яка виступала за створення на визволеній від османського панування території Межиріччя абсолютно незалежної арабської держави [11, с. 96]. Британським військам ледве вдалося придушити повстання задіявши значні сили та використовуючи протиріччя між племенними лідерами.

По-друге, не дивлячись на те, що 10 серпня 1920 р., тобто наступного дня після того, як Дж. Керзон надіслав до Вашингтона свою відповідну ноту, у передмісті Парижа – Севрі, була підписана мирна угода з Туреччиною, султанський (стамбульський) уряд, що підписав її почав стрімко втрачати довіру народу та владу в країні. Все більшої популярності набувало Велике Національне Зібрання Туреччини (ВНЗТ), що було створено в Ангорі (Анкарі) зусиллями генерала Мустафи Кемалю та почало свою роботу 23 квітня 1920 р. Сам Мустафа Кемаль очолив заснований ВНЗТ уряд, який 7 червня 1920 р. оголосив недійсними всі попередні домовленості Османської імперії, а потім відкинув і Севрський мир.

Протягом 1920 – 1921 рр. армія ВНЗТ одержала ряд блискучих перемог над військами «британських протеже» дашнакської Республіки Вірменії та Греції, при цьому оволодівши всіма територіями Східної Анатолії, у тому числі й Північного Курдистану, тим самим створивши загрозове становище для британських сил в Межиріччі.

Розчарувавшись у Севрській мирній угоді, Франція завдала неочікуваного та руйнівного удару по дипломатичній коаліції держав-переможниць, підписавши 20 жовтня 1921 р. в Анкарі, сепаратну мирну угоду з Туреччиною, згідно якої Франція та Туреччина виходили зі стану війни, перша визнавала уряд ВНЗТ, встановлювався турецько-сирійський кордон на користь Туреччини, та остання отримувала право здійснювати військові перевозки сирійською ділянкою Багдадської залізниці, що додатково створювало загрозу турецького вторгнення до Месопотамії [8, с. 119; 22, с. 251]. Нарешті, затвердження британського мандату на Месопотамію в Лізі Націй затягувалося.

Все вищезазначене й особливо загроза остаточного краху «Нафтової Антанти» з Францією, робило позиції Великобританії у Месопотамії та на всьому Близькому Сході дуже хиткими, тому Лондон вирішив піти на поступки США, адже відтепер присутність цієї держави у регіоні була як ніколи доречною та відповідала інтересам Лондону.

Восени 1921 р. до Вашингтона прибув Дж. Кедман, який від імені британського уряду запропонував налагодити співробітництво у розробці месопотамської нафти, а 12 грудня голова Англо-Перської нафтової компанії Ч. Грінуей офіційно заявив, що конфлікт з американськими нафтовими компаніями навколо прав на розробку месопотамської нафти вирішено [8, с. 124]. Проте питання про форму та долю участі американських компаній в розробці месопотамської нафти ще залишалося відкритим.

У 1922 р. турецька армія ВНЗТ здобула свої вирішальні військові перемоги, взявши під контроль всю Малу Азію, чим остаточно поховала Севрську мирну угоду.

Розробка положень нової мирної угоди стала метою конференції в швейцарському місті Лозанна, що відкрила свою роботу 20 листопада 1922 р. Однією з головних умов миру, яку висунула турецька сторона, була передача їй території вілайету Мосул, яку кемалісти вважали споконвічно турецькою. Звісно, що Великобританія не могла поступитися туркам, адже перехід Мосула під їхній контроль означав би повне фіаско британської політики в Месопотамії та загрозу її позиціям на всьому Близькому Сході [23; 24].

В 1921 р. на території трьох вілайетів Месопотамії була утворена нова держава – Королівство Ірак, яке очолив син шерифа Мекки, емір Фейсал аль-Хашімі й яке тимчасово знаходилося під британським мандатним управлінням.

Справа в тому, що під час Першої світової війни, Великобританія вступила у переговори з шерифом Мекки Хусейном аль-Хашимі, через свого комісара в Єгипті Г. Мак-Магона, який у своїй переписці з ним пообіцяв допомогу Лондону у створенні єдиної арабської держави на населених арабами територіях Османської імперії, у тому числі і Месопотамії, допускаючи там тимчасове британське управління по закінченню війни [24; 25, с.116, 118-119, 121-122]. Шериф Хусейн у свою чергу повинен був підняти антиосманське повстання та допомогти союзникам, що і було зроблено [25, с. 127-130]. Проте коли перемога над турками була здобута, процес створення єдиної арабської держави так і не розпочався, адже європейські держави почали ділити Близький Схід між собою згідно угоди Сайкса-Піко, яка була укладена майже одночасно з неформальною угодою Мак-Магона-Хусейна.

Син Хусейна – Фейсал був одним з головних керівників арабського повстання і його проголошення королем новоутвореного Іраку, офіційно було, свого роду виконанням британцями своєї обіцянки перед Хашимітами. Проте насправді обравши курс на створення незалежної держави Ірак, британці прагнули поступово змінити пряму форму контролю над країною на союзний договір, який би ставив Ірак в політико-економічну залежність від Британської імперії.

Як вже було зазначено, Мосульський вілайет також було включено до складу Іраку і британці прийняли принципове рішення зберегти його територію за королівством Фейсала.

Проте більшість населення цього регіону складали курди (в тому числі представники етнорелігійної спільноти езидів), що етнолінгвістично не пов'язані ні з турками, ні з арабами. Майже виключно, ними були населені горні райони на півночі вілайету, які власне і уявляли собою територію Південного Курдистану. Араби були другою за кількістю спільнотою, що населяла територію вілайету. Здебільшого вони проживали у місті Мосул та рівнинних районах навколо нього. Значною етнічною спільнотою в регіоні, також були туркмени (туркомани) – народ тюрксько-огузького походження, що сформувався в наслідок декількох хвиль міграції тюркських племен огузів з Центральної Азії до Межиріччя, здебільшого в період сельджукського завоювання в XI ст. Вони були розселені компактними громадами по свого роду «туркменському поясу», який на півночі починався в окрузі (каді) Телафр з поселеннями Шабик та Рашидія і тягнувся до центру лів (районів) Ербіль, Хурмати, Туз та Дахук. Культурним та економічним центром туркменів було місто Кірчук.

Певні зміни в етнорелігійний склад населення регіону внесла Перша світова війна, наслідком якої став наплив до Мосульського вілайету ассирійців.

Ассирійці (айсори), самоназва яких «атуран» – народ, що розмовляв новосирійською мовою, яка відноситься до семітської групи, були далекими нащадками народу-творця стародавньої Ассирійської імперії та арамеїв. Ассирійці сповідували християнство та належали здебільшого до Східних та Східно-католицьких церков [24; 26, с. 47-49, 51].

Саме з цієї причини, головним чинником, до якого почали апелювати сторони на переговорах під час Лозаннської конференції, був етнічний та релігійний склад населення провінції і право її етнорелігійних спільнот на самовизначення та вільний, поступовий розвиток [26, с. 46]. Так, голова турецької делегації Ісмет-паша наполягав на тому, що курди вілайету бажають об'єднання з Туреччиною та на тому, що необхідно провести плебісцит, який би остаточно вирішив Мосульське питання. В той же час, голова британської делегації Дж. Керзон наполягав на тому, що питання потребує арбітражу з боку Ліги Націй, а проведення плебісциту на території де мешкає переважно погано освічене та неоднорідне в етнічному та конфесійному плані населення, не дасть змоги знайти вірне рішення проблеми [26, с. 51; 27, с. 409]. В решті решт, питання так і не знайшло свого вирішення під час переговорів.

Після консультацій з союзниками, Дж. Керзон вирішив в порядку ультиматуму пред'явити турецькій стороні проект мирної угоди, який можна було підписати або відхилити протягом чотирьох днів. Цей проект мирної угоди був пред'явлений турецькій стороні 31 січня 1922 р., стосовно Мосула у ньому містилося положення, про те, що це питання буде передане на розгляд Ліги Націй. Турецька делегація відхилила цей проект і робота конференції була перервана [27, с. 410, 411].

У той час поки розгорталися баталії на дипломатичному фронті, турки вели боротьбу за нафтоносну провінцію і на другому, недипломатичному фронті. Знаючи про складнощі у взаємовідносинах між курдським населенням провінції та британською адміністрацією, турки розгорнули серед курдів активну антибританську та антиарабську пропаганду, намагаючись спровокувати нове повстання [26, с. 52; 28]. У 1921 р. турецькі збройні формування зайняли Ревандуз, куди влітку 1922 р. прибув турецький офіцер Алі Шафік-бек, відомий як Йоз Демір (Залізне плече), який проголосив себе керівником «національного повстання» та заявив, що його метою є визволення Мосульського вілайету від британців [26, с. 52]. Йому вдалося спровокувати повстання прибічників опального шейха Махмуда Барзанджі, з якими вони зайняли Ранію та декілька інших населених пунктів [26, с. 52; 29]. Британський верховний комісар в Іраку Персі Кокс спробував знайти політичне вирішення проблеми повернувши шейха Махмуда з індійського заслання та проголосивши його хукумдаром (правителем) курдської автономії зі столицею у Сулейманії, але шейх Махмуд незабаром приєднався до повстання, після чого британсько-іракській владі не залишалося нічого окрім проведення крупної військової операції проти повстанців та турецьких збройних формувань. Наприкінці березня – початку квітня 1923 р. британсько-іракські війська, ассирійські та лояльні їм курдські племінні формування розпочали широкомасштабну військову операцію та оволоділи майже всіма непідконтрольними територіями. Проте боротьба з партизанськими загонами опального шейха тривала до кінця 1925 р. та скінчилася поразкою повстанців і втечею шейха Махмуда до Персії [26, с. 52].

23 квітня розпочався другий етап Лозаннської конференції де питання про територіальну приналежність Мосула відійшло на другий план, адже Великобританія та Туреччина прагнули укласти мир якомога скоріше. В решті решт, вони дійшли згоди про необхідність вирішити це питання у двосторонньому порядку протягом

дев'яти місяців після укладення миру, але британсько-турецькі переговори в Стамбулі (19 травня – 9 червня 1924 р.) не дали результату і 6 серпня цього ж року, Мосульське питання було в однобічному порядку передане Великобританію на розгляд Ліги Націй. Воно було включене до програми тринадцятої сесії Ради Ліги Націй, що відкрила свою роботу 20 вересня 1924 р. 29 жовтня Рада на позачерговій сесії в Брюсселі, зі згоди обох сторін, визначила тимчасову демаркаційну лінію, яка повинна була дотримуватися до винесення остаточного рішення (т.зв. «Брюссельська лінія»), що фактично уявляла собою північну межу адміністративних кордонів вілайету. Також була створена спеціальна комісія на чолі із відомим географом та колишнім прем'єр-міністром Угорщини графом Телекі, що повинна була вивчити ситуацію в районі іраксько-турецького розмежування. Через рік роботи в складних умовах комісія представила свій звіт Раді Ліги Націй, в якому містилася рекомендація включити спірну територію на південь від «Брюссельської лінії» до складу Іраку, при цьому зазначалося про необхідність продовження дії мандату строком на 25 років. Але в момент, коли Рада Ліги Націй повинна була винести рішення з урахуванням висновків комісії, турецький представник заявив, що Рада не правомочна віддати Мосул Іраку на тій умові, що мандат буде продовжено на 25 років, оскільки Туреччина не визнала умов Севрської мирної угоди стосовно мандатної системи. Рада Ліги Націй звернулася до Постійної палати міжнародного правосуддя в місті Гаага, яка підтвердила правомочність рішення Ради Ліги Націй [26, с. 53, 54]. Але остаточно, дипломатичний конфлікт був улагоджений в наслідок підписання британсько-іраксько-турецької угоди в Анкарі 5 червня 1926 р., згідно якої Туреччина відмовилася від домагань на територію Мосульського вілайету, визнавши турецько-іракський кордон, встановлений Лігою Націй, тобто «Брюссельську лінію». В обмін на свою відмову від територіальних претензій, Туреччина повинна була отримувати 10 % доходів Іраку від Мосульської нафти протягом 20 років [26, с. 54].

В той час, коли вирішувалася доля Мосульського вілайету, вирішувалася і доля майбутньої компанії-розробника іракської нафти, зацікавлені сторони дійшли згоди, що її розробником буде Турецька нафтова компанія, до участі в якій допускався і приватний капітал. Склад акціонерів ТНК став виглядати наступним чином, інтереси британського уряду представляла Англо-Перська нафтова компанія через дочірню компанію D'Arcy Exploration Company, а інтереси Франції Compagnie française des pétroles (сучасна Total). Приватні інтереси були представлені Royal Dutch Shell через Anglo-Saxon Petroleum Company та Participation and Investment Company, що належала Г. Гульбенкяну. Інтереси семи ведучих американських нафтових компаній представляв синдикат Near East Development Company, проте американці не бажали обмежуватися лише участю в цій компанії, а мали намір здійснювати розробку частини іракських родовищ самостійно [6, с. 16; 7, с. 169; 8, с. 124, 126-127, 151, 185; 16].

10 жовтня 1922 р. в Багдаді був підписаний перший британсько-іракський договір, згідно якого фінансова і судова системи та зовнішня політика Іраку ставилися під контроль Лондона. Також передбачалося рівноправ'я громадян держав-членів Ліги Націй (або держав на які Великобританія поширює такі права) в сфері економічної діяльності. Договір повинен був діяти протягом 20 років, але його дія припинялася зі вступом Іраку до Ліги Націй. Цей договір гарантував Великобританії збереження її контролю над Іраком в незалежності від затвердження мандату Радою Ліги Націй [8, с. 128]. В той самий час, він став першим ударом по принципу «відкритих дверей та рівних можливостей», на дотриманні якого Лондоном все ще наполягали США [8, с. 150].

14 березня 1925 р. після складних переговорів з іракським урядом, Турецькій нафтовій компанії вдалося отримати концесію, яка дозволяла розвідку та видобуток нафти протягом 75 років на 24 ділянках, які обере сама компанія. В обмін на укладення концесійної угоди, іракський уряд отримував 20 % акцій ТНК, що випускалися додатково, забезпечували отримання прибутку від діяльності компанії, але не дозволяли справляти вплив на неї [5, с. 21; 8, с. 157; 9, с. 127]. При цьому т. з. «зовнішні ділянки концесії» через 4 роки після укладення угоди, іракський уряд міг здавати в оренду, лише при умові, що ТНК інформувалася про заявки на їх розробку та також могла брати участь в конкурсі на їх отримання. У зв'язку з чим, у майбутньому цим правом так і не скористувалася жодна інша компанія [8, с. 157 - 158]. В решті решт, з якоїсь причини й Ірак відмовився від своєї частки [5, с. 22]. Це був другий удар по принципу «відкритих дверей та рівних можливостей».

Після тривалих переговорів між акціонерами ТНК її акції були розподілені наступним чином:

- D'Arcy Exploration Company – 23,75 %
- Compagnie française des pétroles – 23,75 %
- Near East Development Company – 23,75 %
- Anglo-Saxon Petroleum Company – 23,75 %
- Participation and Investment Company – 5 %

Нарешті останній удар по принципу «відкритих дверей та рівних можливостей» було завдано 31 липня 1928 р., коли учасники ТНК підписали «Групову угоду» або «Угоду про Червону смугу», яка передбачала допуск до участі в розробці нафти на будь-якій ділянці, що знаходилася в межах регіону окресленому «червоною лінією» усіх акціонерів ТНК в тій пропорції, яку вони мали в акційному капіталі компанії, якщо концесію на цю ділянку отримував один з них. До району, що окреслювався «червоною лінією» входили Ірак, Туреччина, Сирія, Палестина, Трансйорданія, Кіпр та Аравійський півострів окрім Кувейту. Цією ж угодою закріплювався неприбутковий статус ТНК, яка лише видобувала нафту на території Іраку та транспортувала її до Середземного моря. Також вона остаточно закріплювала акційний розподіл наведений вище [9, с. 128; 30]. Власне, підписання цієї угоди і завершило боротьбу за іракську нафту, що тривала 10 років, проте, як з'ясувалося пізніше, це був лише один з етапів боротьби за мінеральні ресурси країни та всього Близького сходу, що триває і нині.

Не дивлячись на те, що Англо-Перська нафтова компанія отримала лише рівну частину акцій Турецької нафтової компанії (з 1929 р. Іракська нафтова компанія) на ряду з французькими, американськими та приватними акціонерами, британська дипломатія в цілому, змогла здобути перемогу в десятирічній боротьбі за іракську нафту. Адже багатий нафтою Мосульський вілайет був збережений за державою Ірак, що була створена за безпосередньої участі Великобританії та знаходилася до 1932 р. під її мандатним управлінням. Турецька нафтова компанія фактично стала монополієм власником прав на розробку іракської нафти, яка отримала вихід до Середземного моря завдяки трубопроводам та залізницям, що почали зводитися згідно умовам угоди в Сан-Ремо. Потреби Британської імперії в нафті були цілком забезпечені. Нарешті, формула розподілу акцій в ТНК та «Угода про Червону смугу» стали хоч і компромісною але вигідною альтернативою принципу «відкритих дверей та рівних можливостей», яка цілком задовольняла Великобританію. Таким чином, можна зробити висновок про те, що Британська імперія ефективно використала всі можливі політичні, економічні та військові засоби для захисту своїх геополітичних інтересів.

Джерела та література

1. Воронина Н. В. Мировой рынок нефти: тенденции развития и особенности ценообразования [електроний ресурс] / Наталья Валерьевна Воронина. – режим доступу: <http://www.cfin.ru/press/practical/2003-10/05.shtml>
2. BP Statistical Review of World Energy, June 2011 [електроний ресурс]. – режим доступу: http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/france/corporate/france/STAGING/local_assets/downloads_pdfs/statistical_review_of_world_energy_full_report_2011.pdf
3. Ласкавий Д. В. Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918 – 1928 рр. / Дмитро Васильович Ласкавий // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – № 19 (206), 2010. – С. 274-283.
4. Гофман К. Нефтяная политика и англо-саксонский империализм / К. Гофман; пер. с нем. А. Е. Гольберга и Л.М. Израильсон. – Л.: Главполитиздат, 1930. – 193 с.
5. Ласкавий Д. В. Нафтова політика Великобританії в Іраку у 1925 – 1926 роках і Турецька нафтова компанія / Дмитро Васильович Ласкавий // Грані: Історія. – №4 (72) липень – серпень, 2010. – С. 19-22.
6. Герасимов О. Иракская нефть / Олег Герасимов. – М.: «Наука», 1969. – 186 с.
7. Фурсенко А. А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Александр Александрович Фурсенко. – Л.: «Наука», 1985. – 207 с.
8. Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Гульнара Ниловна Валиахметова. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
9. Мусорина М. Л. Формирование иракского общества в период британского мандата Лиги Наций: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Марина Леонидовна Мусорина. – Казань, 2010. – 204 с.
10. History of BP / Early history 1909 – 1924: From struggles to success [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014441&contentId=702752>.
11. Котлов Л. Н. Национально-освободительное восстание 1920 года в Ираке / Лев Николаевич Котлов. – М.: Издательство академии наук СССР, 1958. – 208 с.
12. International Boundary Study: Jordan – Syria Boundary. – The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research. – № 94 – December 30, 1969. – 16 p.
13. Истоки и история проблемы Палестины 1917 – 1988 годы: Часть I. 1917 – 1947 годы. Приложение I. Соглашение Сайкса – Пико от 16 мая 1916 года (Извлечение) [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/palestine/book/02add1.shtml>
14. Аноп А. Ф. Политика Англии в отношении Турции в 1918–1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Аноп Агния Фёдоровна. – Томск, 1991. – 214 с.
15. Иванов Л. Англо-французское соперничество 1919–1927 гг. / Л. Иванов. – М.; Л.: Государственное издательство, 1928. – 164 с.
16. The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia. Memorandum by Secretary of State for India. 12th July 1920 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/109/0/0008.pdf>
17. Mesopotamian oilfields. Memorandum by the Minister in Charge of the Petroleum Department. 1920 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/104/0/0019.pdf>
18. War Cabinet 619. Conclusions of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 a.m. [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/23/12/0/0004.pdf>
19. Memorandum of agreement between M. Philippe Berthelot, Directeur des Affaires politiques et commerciales au Ministère des Affaires Etrangères, and Professor Sir John Cadman, K.C.M.G., Director in Charge of His Majesty's Petroleum Department. San Remo, April 24, 1920. Confirmed: D. L. G. A. M. April 25, 1920 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/108/0/0026.pdf>
20. Истоки и история проблемы Палестины 1917 – 1988 годы: Часть I. 1917 – 1947 годы. Мандаты Лиги Наций [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/palestine/book/02-3.shtml>
21. Системная история международных отношений в двух томах. Том первый: События 1918-1945 годов / под ред. Богатурова А. Д. – М.: Культурная революция, 2006. – 477 с.
22. Лазарев М. С. Империализм и курдский вопрос (1917–1923) / Михаил Семёнович Лазарев. – М.: «Наука», 1989. – 325 с.
23. Cabinet. Committee on Iraq. Report. 23 March 1923 [електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/159/0/0067.pdf>
24. The question of Mosul. Memorandum by the Secretary of State for the Colonies. November 11, 1922 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/140/0/0003.pdf>
25. Переписка Мак-Магона – Хусейна 1915 – 1916 гг. и вопрос о Палестине: документы и материалы / Предисл., вступит. ст., комментарии, перевод Д. Л. Шевелёва. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 216 с.
26. Макаров Р. В. Курдський та асирійський фактори у Мосульському дипломатичному конфлікті (1918–1926 рр.) / Р. В. Макаров // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 196. – С. 45-55.

27. Фомин А. М. Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за «Османское наследство». 1918 – 1923. / Александр Михайлович Фомин. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 457 с.
28. Turkey and Iraq. Paraphrase telegram from the High Commissioner of Iraq to the Secretary of State for the Colonies, dated 21st November, 1921 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/131/0/0011.pdf>
29. The situation in Northern Iraq. Memorandum by the secretary of State for War. 5th October, 1922 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/138/0/0091.pdf>
30. Соболев Е. В. Англо-Американское соперничество за нефть арабских эмиратов Аравийского полуострова (1923 – 1929) / Е. В. Соболев // Нефтегазовое дело. Электронный научный журнал. Выпуск 2/2006 (второе полугодие 2006 г.) [електроний ресурс]. – режим доступу: http://www.ogbus.ru/authors/Sobolev/Sobolev_1.pdf

Макаров Р. В. Британская империя в борьбе за иракскую нефть (1918–1928 гг.)

Освещена история борьбы Британской империи с другими ведущими державами за контроль над нефтяными месторождениями Ирака в 1918 – 1928 гг. Основное внимание уделено использованию Лондоном политических, экономических и военных средств ради достижения указанной цели.

Ключевые слова: Великобритания, Ирак, нефть, Англо-Персидская нефтяная компания, Турецкая нефтяная компания, политико-дипломатическая борьба, Мосул, мандат, концессия.

Makarov R. V. The British Empire in struggle for the Iraq oil (1918–1928)

The history of struggle of British Empire with other leading powers, for control over oil deposits of Iraq in 1918 – 1928 is lighted. The basic attention is given to use of political, economic and military means by London for the sake of achievement of the specified purpose.

Keywords: Great Britain, Iraq, oil, the Anglo-Persian Oil Company, the Turkish Petroleum Company, diplomatic struggle, the Mosul, the mandate, concession.

УДК 94(460)“1918/1930”:36

О. І. Скопова

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ІСПАНІЇ В ПЕРІОД КРИЗИ КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО ЛАДУ (1918–1930 рр.)

У статті аналізуються специфіка та закономірності соціального розвитку Іспанії в період кризи конституційно-монархічного режиму.

Ключові слова: Іспанія, криза конституційно-монархічного режиму, соціальний розвиток, демографічна тенденція, соціальна диференціація.

В першій чверті ХХ ст. Іспанія, на відміну від інших європейських держав, все ще залишалась відсталою аграрною країною з цілою низкою проблем в соціальній сфері, успадкованих від попередніх століть. Саме в особливостях соціального розвитку закорінені витоки складних і драматичних подій, які пережила Іспанія у ХХ ст. - конституційно-монархічна криза початку століття, приморіверістська військово-монархічна диктатура, Квітнева революція 1931 р., падіння монархії, проголошення республіки, громадянська війна 1936-1939 рр., майже 40-річний франкістський авторитарний режим.

Як свідчить історіографічний аналіз, проблема соціально-політичного розвитку Іспанського королівства першої третини ХХ ст. привертає увагу вітчизняних дослідників, знайшовши висвітлення в працях загального та біографічного характеру [1; 2]. Радянським же дослідженням притаманна ідеологічна упередженість в оцінках, продиктована марксистсько-ленінською концепцією класової боротьби та економічного детермінізму соціальних процесів. Разом з тим, радянські іспаністи Є. Варга, І. Майський, Х. Гарсія, Х. Марія Галан, Л. Пономарьова, С. Пожарська здійснили значну роботу зі збору та аналізу конктерно-історичного, документального та статистичного матеріалів [3-9]. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в загальних працях сучасних російських істориків-іспаністів Тулаєва П., Г. Волкової, А. Демєтьєєва [10; 11]. Зарубіжна історіографія, зокрема іспаномовна, приділяє значну увагу дослідженню соціального розвитку Іспанії в першій третині ХХ ст., вбачаючи в ньому витоки кризи конституційно-монархічного ладу [12-18].

Метою даної статті є висвітлення і аналіз закономірностей та специфіки соціального розвитку Іспанії в період кризи конституційно-монархічного ладу (1918-1930 рр.).

Іспанія зустріла ХХ ст. як аграрна країна з екстенсивним сільським господарством, слаборозвиненою промисловістю та цілою низкою невирішених проблем в економічній та соціальній сферах. Через слабкість національного капіталу і збереження напівфеодальних аграрних відносин гальмувались капіталістичний розвиток та соціальний прогрес іспанського суспільства. В демографічній сфері Іспанії на початку ХХ ст. спостерігалось три основних тенденції: зменшення рівня народжуваності, зменшення відносних та абсолютних показників смертності і активізація міграційних процесів. Іспанія характеризувалась порівняно повільними темпами приросту населення – 0,8% за рік. Так, в 1920 р. населення королівства становило 21 303 162 осіб, а в 1930 р. – 23 563 857 осіб [19, с. 3; 17, с. 212]. Разом з тим, показник густоти населення в Іспанії був одним з найнижчих у Західній Європі і складав у 1930 р. всього 46,7 осіб на квадратний кілометр.